

Per Øhrgaard: Thomas Manns foredrag *Tyskland og tyskerne*. Til Thomas Mann-Selskabet 7. februar 2019. (Til indvortes brug! Som manuskript, kun suppleret med et par henvisninger).

Mine damer og herrer, når jeg står her over for Dem som femoghalvfjerdsårig [...] har jeg følelsen af, at livet er af det stof, som drømme er gjort af.

Den begyndelse – frit efter Thomas Mann og i det store og hele i Mogens Boisens oversættelse – kunne jeg ikke spare mine tilhørere for, thi nu står jeg altså her, fem år ældre end Thomas Mann, da han holdt sin tale eller sit foredrag om *Tyskland og tyskerne*; jeg bruger undervejs snart det ene, snart det andet ord, det gjorde han også selv. I sig selv er det en underlig forestilling at være ældre end Thomas Mann! – Og skønt jeg hverken er amerikansk borger – for tiden heller ikke noget at stræbe efter – eller inviteret af et statsinstitut, som Thomas Mann, der talte i Library of Congress, kan jeg da også godt synes, at jeg har haft et i al beskedenhed ganske eventyrligt liv.

Nok om det. Det er heller ikke for at lave sjov, at jeg begyndte, som jeg gjorde, men for at pege på, at Thomas Manns tale fra 1945 om Tyskland og tyskerne naturligvis handler om det, titlen fortæller, men i højeste grad også om ham selv. Han udbreder sig om sin herkomst, om at han tidligt i sit liv ikke havde troet at nå en bibelsk alder, "selvom jeg allerede tidligt anså det for ønskværdigt, teoretisk set" (s. 112)¹, om Lübeck som åndelig livsform, hvorfra hans verden går – og først derefter kommer han til det, der står i titlen, og som han må tale om, fordi han ikke kan andet. Han vil ikke appellere til medfølelse med tyskerne, men heller ikke distancere sig: "Man *har* at gøre med tysk skæbne og tysk skyld, når man er født som tysker." (114). Og til sidst i talen gentager han det med ordene: "Intet af det, jeg har forsøgt at sige eller flygtigt at antyde vedrørende Tyskland, kom fra en fremmed, kølig, udeltagende viden; jeg har det også i mig selv, jeg har erfaret det alt sammen på min egen krop." (132) – "I have been through it all," sagde han, for han holdt jo talen på engelsk.

Den blev holdt den 29. maj 1945, tre uger efter den tyske kapitulation, og måske har nogle af Manns tilhørere undret sig over at skulle høre så meget om ham selv, hans alder og hans herkomst, inden han nåede frem til emnet. Det ved han godt og siger: "Jeg ved ikke selv, hvorfor jeg nu og her maner disse tidligere erindringer frem." (116) Måske fordi det var dengang, han først oplevede "Tyskland", og fordi de spiller sammen med Fausts epoke, som er den omkring 1500, som prægede Lübeck stærkt. Thomas Mann arbejdede jo i disse år på sin roman *Doktor Faustus*.

Emnet *var* ham selv, i den grad følte han sig identisk med Tyskland og Tyskland med sig. Det var grunden til *både*, at han var så længe om at erklære sig offentligt mod Det tredje Rige, skønt han før 1933 ikke havde lagt skjul på sin foragt for den nazistiske bevægelse – og at han, da han begyndte at ytre sig, gjorde det med større forbitrelse og større konsekvens end mange andre. Wo ich bin, ist Deutschland – det gjaldt, skønt det slet ikke blev sagt sådan, for det blev sagt på engelsk til amerikanske journalister, da Mann ankom til New York den 21. februar 1938: "Where I am, there is Germany." Hans Rudolf Vaget har skrevet om den amerikanske Thomas Mann, Heinrich Detering endog om Thomas Manns amerikanske religion, og i talen om tyskerne præsenterer Mann sig uanset sit tilhørsforhold til Lübeck også som amerikaner. "Det har min fulde billigelse," (113) siger han med en meget karakteristisk

¹ Thomas Mann citeres her stort set efter Mogens Boisens oversættelse af talen i: Thomas Mann, *Mellem Kultur og Politik. Tales og essays 1926-1953*, udvalg og indledning ved Niels Barfoed, København (Gyldendal) 1965. Sidetal efter denne udgave, lejlighedsvis suppleret med sidetal fra Thomas Mann, *Sorge um Deutschland. Sechs Essays*, Frankfurt/M (S. Fischer) 1957.

autoritativ vending – det er ham, som afsiger dommen over verdens gang, men det er samtidig udtryk for hans ofte kommenterede *amor fati*: Man skal sige ja til det, der alligevel ikke kan være anderledes, ikke blot finde sig i det.

Sådan havde han i 1922 sagt ja til den tyske republik, hvad de færreste nok havde forventet af ham, og således overvejede han muligvis i årene lige efter 1933, om han var nødt til at sige ja til eller dog tåle Det tredje Rige. Hvad nu, hvis det faktisk var Tysklands skæbne? Men det var det ikke, det skulle det ikke være – og det agtede han at bidrage til, at det ikke blev. Tolv år igennem var det det så alligevel – og på hvilken måde det var Tysklands skæbne, derom handler talen om Tyskland og tyskerne.

Derfor kan udarbejdelsen af den også foregå uden skæven til kapitulationen. Thomas Mann forudsætter Tysklands nederlag i krigen. At det så bliver totalt mellem nedskrivningen af talen og foredraget af den, spiller i og for sig ingen rolle; den er tænkt i en videre horisont.

Og en del af denne horisont er jo så Thomas Mann selv. På ejendommelig vis er talen beslægtet med hans arrogante præcisering af kunstens rolle i artiklen *Bilse und ich* fra 1906, hvor han forklarede de fornærmede lübeckere, at de tog helt fejl, når de troede, at *Buddenbrooks* handlede om dem, for den handlede naturligvis ene og alene om ham selv ... Udarbejdelsen af talen fra 1945 er vævet uløseligt sammen med det, Mann ellers var i gang med, ganske særlig, som jeg nævnte, romanen *Doktor Faustus*. I dagbogen omtaler han den 28. oktober 1944 "min foredragsplan om "Tyskland og tyskerne"², og tre dage senere skriver han udførligt om den i et brev til Agnes E. Meyer:

"Der foresvæver mig en tale: "Tyskland og tyskerne" eller "Tyskland og verden" - en objektiv, psykologisk, kritisk, men på ingen måde rent negativ fremstilling, som også henter stof fra mit eget væsen; af den tyske karakter og skæbne, den tyske historie, den tyske store mand, det særegne, det uforløste [Inhibiertheit] og det svære i det tyske forhold til verden. Det foresvæver mig som en syntese af "Betrachtungen" og "Coming Victory" [dvs. "Om demokratiets fremtidssejr" fra 1938] og som en halvt humoristisk, naturalistisk bejlen til forståelse under synsvinklen "Know your enemy." Hvad siger De til det? Synes De, at det er for vovet, for delikat? Det er et prekært [ein précaires] emne, og sandsynligvis kan man ikke stille nogen tilfreds med det og rager også uklar med tyskerne, så meget der måtte være tilbage at rage uklar med dér. Hvis De råder mig fra det, lader jeg det falde. Men emnet ville nu nok friste mig, og man tør regne med en fremtungen offentlig interesse for enigmaet [således Mann] Tyskland."³ Selvfølgelig frarådede Agnes Meyer ikke noget, og man kan nok heller ikke påstå, at det var det, Mann fiskede efter. Og hans placering af talen som en syntese af betragtningerne og demokratiforedraget er naturligvis helt præcis.

I *Die Entstehung des Doktor Faustus* fra 1949 kan man tydeligt se sammenfletningen af arbejdet med foredraget og arbejdet med romanen. Her fortæller Mann, at han allerede i sommeren 1944 havde truffet aftale om en foredragsturné, men udsat den, fordi romanen trængte sig på; han nævner "et rejse-foredrag om Tyskland" Da han den 20. februar 1945 er færdig med Adrians samtale med djævelen, nøjagtig halvvejs i romanen, var "det rette øjeblik til en afbrydelse kommet, og straks dagen efter begyndte jeg med det allerede så omtrentligt forberedte foredrag til Washington: *Germany and the Germans*, som de næste fire uger gik

² Henvisning til dagbøgerne alene med dato, da der kun er den ene udgave.

³ Thomas Mann – Agnes E. Meyer, *Briefwechsel 1937-1955*. Hrsg. v. Hans Rudolf Vaget, Frankfurt/M (S. Fischer) 1992, s. 598 (min overs.)

med.”⁴ Ifølge dagbogen var det nu først nogle dage senere, den 27. februar, men det gør jo ikke noget. Man kan følge, at Mann læser Georg Brandes' bog om Kierkegaard, at han læser i Tilman Riemenschneiders biografi, og begge dele er gået ind i foredraget, for Riemenschneiders vedkommende centralt, som eksemplet på en tysker efter Thomas Manns hjerte. Han skriver flittigt, men der er for meget materiale, noterer han 12.3.45. Så kommer romantikken på tapetet, og den 18. marts er han færdig, ganske rigtigt ca. fire uger efter afbrydelsen af arbejdet på romanen.

Det er de helt dokumenterede paralleller. Men der er også dem, Thomas Mann ikke udtrykkeligt nævner, f.eks. hans reference til det lille Lübeck, hvor der nok var hanseatisk borgerånd, men også et latent hysteri à la senmiddelalderen, de sidste årtier af 1400-tallet – Mann har nok læst Johan Huizingas bog *Herbst des Mittelalters* – og det er en reference, som det ikke er svært at sætte i forbindelse med beskrivelsen af Kaisersaschern i *Doktor Faustus*.

Og naturligvis er temaet i begge tekster det samme: i romanen er det i højeste grad også Tyskland og tyskerne, om ikke andet så i kraft af den fiktive forfatter Zeitblom, som jo skriver, mens bomberne regner ned over landet. Og i foredraget beklager Thomas Mann, at Faust-sagnet ikke har sat Faust i forbindelse med musikken! for det er jo dog den dæmoniske kunst par excellence og derfor den ganske særlige tyske kunst. Det kunne Thomas Mann nok have fundet på at sige under alle omstændigheder, og han sagde det også f.eks. allerede i *Betrachtungen*; men det er i situationen taget lige ud af hans roman. Hvad ellers Thomas Mann og musikken angår, skal jeg ikke gøre mig klog på det emne, og da slet ikke klogere end Niels Bille Hansen, hvis bog jeg griber lejligheden til at anbefale.

Tyskland og tyskerne står imidlertid ikke kun horisontalt i forbindelse med Thomas Manns øvrige værker, men også vertikalt. Mann skrve jo selv om en syntese. Der går en klar linje fra *Betrachtungen eines Unpolitischen* fra 1918 over talen *Von deutscher Republik*, 1922, og *Deutsche Ansprache. Appell an die Vernunft* fra 1930 til *Tyskland og tyskerne*. Ordet *tysk* går igen i de tre taletitler, og den første tale handler ikke om ”den – eller denne – tyske republik”, heller ikke om republik i almindelighed, men om: Hvad er en republik, når den er tysk? Hvor han var, var Tyskland – hele tiden! Netop derfor kan Mann begynde med sin biografi. Hele hans centrale tematik: borgerlighed og humanitet, udfoldes i alle disse tekster foruden en lang række andre, ikke mindst dem han i 1938 samlede i bogen *Achtung, Europa!* som jeg tidligere har talt om i denne forsamling. Den tyske borger er centralfiguren i *Betrachtungen*, han er det også i de to store taler fra Weimarepublikkens tid, og han er det endelig, om end mere skjult, i *Tyskland og tyskerne*. Den tyske romantik er referenceramme hele vejen igennem. I *Betrachtungen* i mere traditionel forstand, men i *Von deutscher Republik* præsterer Mann det kunststykke at gøre ingen ringere end romantikeren Novalis, ”opfinderen” af den blå blomst, til kronvidne i sin forsvarstale for demokratiet. Han tager ikke afstand fra sine tidligere inspirationer og forkærligheder, snarest tværtimod. Og læser man *Betrachtungen* opmærksomt nok, ser man, at han allerede i den bog faktisk taler om både Wagner, Nietzsche og Bismarck som en slags demokrater. Men Mann tilpasser sin fortolkning af sin baggrund til den anskuelse eller de meninger, han har dannet sig. Romantikken står også centralt i *Tyskland og tyskerne*, men her mere distanceret, så at sige også som del af problemet, ikke kun af løsningen.

Og fremfor alt understreger Mann hele livet igennem, at det for ham handler om *ånden*, ikke om politik i snævrere forstand. Jeg er ikke Englands magtpolitiske fjende, skrev han i

⁴ Thomas Mann, *Die Entstehung des Doktor Faustus. Roman eines Romans*. Amsterdam (Bermann-Fischer/Querido) 1949, s. 98.

Betrachtungen, jeg skal ikke tjene på erobring af nye markeder, jeg skriver for at forsvare noget, ikke for at angribe. Jeg er ikke partimenneske, siger han i *Deutsche Ansprache*, og i *Tyskland og tyskerne* er der sowieso ikke egentlig politik tilbage: der har været krig, og Tyskland har kapituleret. Hans modsætning er den, han i foredraget tillægger Goethe: modsætningen mellem kultur og barbari.

Alligevel nævner Mann i foredraget noget, som også allerede tangeres i dagbøgerne, og som må siges at være en meget politisk kommentar. I dagbogen skriver han så sent som den 3. marts 1945: "Tyskland har blot gjort sig skyldig i en plump overdrivelse, som har kompromitteret det hele alt for meget. For dets egentlige måls skyld var de forbrydelser, det begik, unødvendige. De kom fra teorien (race-ideologien)." I talen bliver det i grunden endnu mere drastisk: "Der er øvet forbrydelser, som ingen psykologi kan hjælpe til at undskylde, og mindst af alt kan det tjene til deres undskyldning, at de var overflødige. For det var de, de hørte ikke til sagen selv, Tyskland kunne have sparet sig dem. Det havde kunnet forfølge sine magt- og erobringsslyster uden dem. I en verden, hvor der findes truster og udbytning, var tanken om Göring-koncernens monopolistiske udbytning af alle andre folkeslag ikke aldeles fremmed. Det pinlige ved den var, at den ved sin plumpe overdrivelse i alt for høj grad kompromitterede det herskende system. Men desuden kom den, som tanke betragtet, for sent – i dag, hvor menneskeheden overalt stræber frem mod det økonomiske demokrati, i kamp for at nå et højere trin i social modenhed." (da. udgave s. 126) Det kunne Mann tro i 1945. (Den franske økonom Thomas Piketty synes at have ret i sin mismodige konstatering af, at samfundene kun efter store krige eller store naturkatastrofer tænker på større lighed; så snart freden sænker sig, bgynder uligheden forfra).

Her er det så, at *Tyskland og tyskerne* peger tilbage til "Coming victory", som Mann nævnte i sit brev til Agnes E. Meyer. Når Thomas Mann på sine ældre dage nærmest blev socialist, og når han i dagbogen ironisk kunne kommentere rygter om sit kandidatur som præsident i efterkrigens Tyskland med, at det var mere sandsynligt, at Stalin ville støtte ham, end at amerikanerne ville; når han beklagede afskedigelsen af handelsminister Henry Wallace, som gik ind for en mere forsonlig linje over for Sovjetunionen end den nye Truman-regering – så var det alt sammen ud fra den samme tankegang som den, han havde givet udtryk for i *Von deutscher Republik*: Skulle ånden, humaniteten udvikles, var det uomgængeligt, at økonomien måtte forandres i socialistisk retning – deraf talen om økonomisk demokrati. Først skal man jo være mæt, som der står i *Josef*-romanen, men så såre man er det, begynder alle de åndelige overvejelser. Først skal man være mæt, det siger sig selv. Også i *Betrachtungen* kan man læse, at betragtninger over livet er noget, man kan anstille, når man har fået en skål havregrød ("en warmes Frühstück" (s. 317)⁵. Det er ikke en pointe for Mann at pege på det, det er den simple forudsætning for alt det, som er vigtigere. Men som først kan komme til sin ret, når ikke al energien skal bruges på at holde sulten fra døren.

Men Thomas Mann vidste noget om begge dele. Sin *Deutsche Ansprache* (i den danske udgave, se anm. 1, kun med undertitlen "Appel til fornuften") indleder han med at tale om kunsten som noget i sig selv, som uafhængig af dagens politik og dens stridigheder. Kunsten er, siger han i den tale, "den sfære, hvor modsætningen mellem idealisme og socialisme ophæver sig selv." (da. udgave 56) Thi formen er ånd, og ånden arbejder altid på en også samfundsmæssig forbedring. Det er ånden, vi taler om. Men så fortsætter Mann i *Deutsche Ansprache* rigtigt nok med at sige, at der er tider, "hvor en sådan retfærdiggørelse af kunsten svigter rent praktisk." (56) Sådan var det ved Verdenskrigens udbrud – her er vi ved

⁵ *Betrachtungen eines Unpolitischen* citeres efter Stockholmer Gesamtausgabe (1956). De er i mellemtiden udkommet med tekstvarianter og kommentar i den nye store Thomas Mann-udgave.

Betrachtungen eines Unpolitischen – sådan var det i republikkens første år – her er vi ved *Von deutscher Republik*, holdt kort efter mordet på Walther Rathenau – sådan er det altså også nu i 1930 efter nazisternes succesvalg. Og sådan var det selvfølgelig under Anden Verdenskrig, hvor Thomas Mann holdt den ene tale efter den anden og ikke mindst via BBC også talte til sine *Deutsche Hörer* og i det hele taget opfyldte "die Forderung des Tages", som han udtrykte det, i øvrigt også her med reference til Goethe, som skriver, at man bedst lærer sig selv at kende ikke ved at betragte, men ved at handle, ved at gøre sin pligt: "Was aber ist deine Pflicht? Die Forderung des Tages".

Men samtidig med, at Mann så at sige gik ind i politik – for det er man nødt til at kalde det – insisterede han på, at politik så også skulle handle om andet end det, den plejer at handle om. I *Von deutscher Republik* påkalder han den tyske romantik, Novalis især, som jeg nævnte, han sværmer for både det skæbnebestemte og for Walt Whitman og mandlig erotik (det er en gåde, at man skulle vente til udgivelsen af dagbøgerne, før det blev muligt at tale om den side af ham – nu er det til gengæld næsten ikke muligt at tale om andet!) Men fremfor alt er republikken for ham en "åndelig livsform", ganske som han siden skulle sige det om Lübeck. Hele talen igennem optræder rigspræsident Ebert kun som "Vater Ebert", som var samfundet en familie eller Ebert en beskyttende gud og ikke en valgt præsident.

I *Deutsche Ansprache* er Mann langt mere direkte politisk, og det vil også sige taktisk: Over for sit borgerlige publikum, som er på nippet til at falde for nazismen, jubler han ikke over republikken, men siger, at den er det bedste, vi har, indtil tyskerne måske en dag opfinder noget særligt og bedre. Han erklærer Versailles-freden for tåbelig og urimelig og undgår kun med nød og næppe at bruge ordet "diktat", og han anklager omverdenen for at ville holde Tyskland afrustet, altimens den ikke selv drømmer om at nedruste. Endelig taler Thomas Mann meget direkte om den sociale nød og om Brüning-politikens, altså spare- og nedskæringspolitikens fatale slagside: "Hvad har forslag til en nødtørfertig ordning af statsbudgettet for de kommende finansår at give dem, som med rædslen malet i øjnene stirrer de næste måneder, denne vinter med arbejdsløshed, lockout, sult og undergang imøde ...?" (57) – ord, som man kunne ønske, at den tyske finansminister havde læst, inden han tvang den græske regering til at føre en sådan politik.

Men ikke desto mindre nægter Thomas Mann at betragte den økonomiske krise som den egentlige årsag til nazisternes fremgang. Han ser den egentlig lige så meget som en virkning, i sidste ende også et åndeligt problem. Hvis det materielle var den sidste årsag, siger han, burde folk jo blive kommunister, men de går den anden vej. I Manns optik afgøres tingene i den åndelige sfære, hvor striden står mellem "frihed, retfærdighed, dannelse, optimisme, tro på fremskridtet" og "sjælemørket, det moderligt-chthoniske, den helligt fødende underverden" (62). For så vidt altså mellem det apollinske og det dionysiske – for Mann efterlader ingen tvivl om, at alt det irrationelle ender i rusen, i blodrusen. "Hvis man tænker på, hvad det religionshistorisk har kostet menneskeheden at hæve sig fra naturkulten, fra en barbarisk raffineret gnosticisme og en seksualistisk åndsudskejelser i Molok-Baal-Astarte-dyrkelsen til en mere åndelig tilbedelse" (62 f), så er man forfærdet over beredskabet til at sætte det hele over styr. Man hører et nærmest forudgribende ekko af både *Josef*-romanen og *Loven* i disse ord. Vi står over for "den excentriske sjælesituation hos en menneskehed, som er rendt sin vej fra ideen." (ty. udg. s. 54, da. 64: stukket af).

Samme insisteren præger de artikler, Mann skrev i 1930'erne og samlede i *Achtung, Europa!* Det var dannelsens, kulturens, humanitetens forfald, han anklagede, det var den nøgne materielle interesser, og det vil jo sige kynismens, sejr over ånden, han harmedes over. Derfor kunne han både skrive *Broder Hitler* med dyb indsigt i det tyske og sin egen

samhørighed med det og *Denne fred!* med dens foragt for appeasement-politikken. Hitler vidste Mann, hvem var – demokratierne havde han ventet sig noget bedre af.

Det er hele denne forhistorie, som tages med i foredraget om *Tyskland og tyskerne*, og Mann mente selv, som han skriver i dagbogen 18. marts 1945, at det var det bedste i den genre, som han havde præsteret i sit eksil. Han bestemmer det tyske væsen som en ejendommelig blanding af kosmopolitisme – det var jo i *Betrachtungen* hans modbegreb til internationalisme – og provinsialisme. Han fremhæver det lille Schweiz som langt mere selvfølgerigt vendt mod verden og åben for den end det store Tyskland – noget, som også antydes i *Die Entstehung des Doktor Faustus*: "Schweiz er det land, hvor det velgørende u-tyske siges på tysk." (78) Det har i øvrigt tillige med Lübeck at gøre: "Min hjemby var en republikansk forbundsstat i Riget, ligesom dem, det i dag består af,"⁶ sagde han i *Von deutscher Republik*. Sådan en stat er Schweiz også.

Tyskeren er fremmed for verden og vil dog gerne omfavne den – og ikke mindst omfavnes af den. Han er i Thomas Mann øjne en kejtet figur, som overvinder sin kejtethed med påtrængende hjertelighed – eller med brutalitet! Ikke for ingenting er der et tysk rim – som han ikke citerer, men det kunne han have gjort – der lyder: "Und willst du nicht mein Bruder sein, so schlag' ich dir den Schädel ein." Thomas Mann savner "midte" – et nøgleord hos ham. Det kan ske, at intellektets hovmod forbinder sig med en sjælelig fortidighed, som Mann siger, med et sjæleliv, som ikke er "kommet med", ikke rigtig har fået del i udviklingen, historien, skæbnen – og slet ikke i civilisationen. Og så er fanden helt bogstaveligt løs. (Hvis man skulle have *Josef*-romanen præsent, kan man fundere over Jakobs anklage mod Gud for ikke at være "fulgt med", siden han - formentlig - har ladet Josef dø i stedet for at nøjes med et dyreoffer, som i sin tid med Isak).

Igen er det umuligt at overse den tætte forbindelse mellem sådanne formuleringer og *Faustus*-romanen, Adrians hovmod og hans samtidige forankring i, ja binding til eller ligefrem indelukkethed i Kaisersaschern, derfor jo også kritikken af hans musik snart for at være blodløs, snart for at være blodig. Tyskerens forhold til verden, siger Mann i foredraget, er "abstrakt og mystisk, det vil sige musikalsk" (117), for musikken er netop yderste beregning og inderste forførelse på en og samme tid. Men mens disse to tendenser spiller sammen, om end undertiden fatalt, er der til gengæld hos tyskeren en splittelse mellem det spekulative og det praktiske – det som Thomas Mann i anden sammenhæng (nemlig i *Von deutscher Republik*) med et uforligneligt ord kalder "Lebensdexterität".

Og alt dette bliver til overmål synligt i figuren Luther. Jeg bryder mig ikke om ham, siger Thomas Mann ligeud. Jeg ville hellere sidde til bords med pave Leo X, med Erasmus, med humanisterne end med Luther og skulle høre på hans bordtaler, de "separatistisk-antiromerske, anti-europæiske" (118). Luther var en konservativ revolutionær – og vi skal erindre os, at begrebet "konservativ revolution" spillede en ikke ringe rolle i den intellektuelle debat i årene op til 1933, rigtignok i Tyskland, jeg ved ikke, om de amerikanske tilhørere fangede referencen. Luther reddede ikke blot kirken, siger Thomas Mann, han reddede selve kristendommen fra helt at gå i opløsning, fordi han igen tog den alvorligt – ligesom Roosevelt reddede kapitalismen med sin New Deal, en sammenligning, som ikke er min, Thomas Mann siger det ordret i talen.

Luther er en frihedshelt, men uden begreb om, hvad frihed er, og sådan er det helt igennem, i hvert fald i den tyske historie. Lydighed over for øvrigheden, javel. Men Paulus'

⁶ Ty. udgave som anm. 1 s. 11. Også *Von deutscher Republik* foreligger nu kommenteret i den store Mann-udgave.

øvrighed var det romerske verdensrige, som med rette kunne optræde som autoritet. Luthers øvrighed var nogle småtskårne tyske fyrster (121), om hvem det ikke kunne siges. Hos Luther er den tyske spaltning så tydelig – medens den hos Goethe er overvundet i ”den *sædelige* [gesittet, Boisen: etiske s. 118] fuld- og folkekraft, urban dæmoni, ånd og blod på samme tid, nemlig kunst ...” Måske husker man, at Mann i *Deutsche Ansprache* definerede kunsten som ”den sfære, hvor modsætningen mellem idealisme og socialisme ophæver sig selv.” (56) Dette er et ekko eller en videreudvikling af den betragtning. Goethe var så folkelig som nogen, hævder Mann, og netop derfor var han ikke til fals for nationalismen. Han talte om verdenslitteratur og vendte sig mod ”det politiske protestantvæsen, det völkische (Boisen: folkelige) tølper-demokrati” (124) – men det har tyskerne ikke forstået! De har set Goethe som en bekræftelse af dualismen mellem åndelig og politisk frihed, hvad han lige præcis ikke var. (Mann nævner det ikke, men ved utvivlsomt, at Goethe i en såkaldt ”betragtning” i *Wilhelm Meisters Vandrear* fra 1829 faktisk skriver, at det tyske sprog mangler en glose, der forholder sig til ”Volk” som ”Kindheit” til ”Kind”. Og i samme roman lader han en person sige, at ”Hausfrömmigkeit” må afløses af ”Weltfrömmigkeit”, altså den verdensvendthed, Thomas Mann savner hos de inderlige tyskere. I *Betrachtungen* taler Mann om ”Volkheit” og bruger tillægsordet ”volkhaft”).

Men ”Der skal intet siges mod Martin Luthers storhed,” (119), udbryder Thomas Mann så og peger på hans betydning for det tyske sprog og for ”fornyelsen af samvittigheden”, som betød så meget for ”friheden i forskning, kritik, filosofisk spekulation” (119). Og det almindelige præsteskab var jo det rene demokrati – men inden for det religiøse område, ligesom Luthers frihedsbegreb var løsrevet fra samfundet. Og når det er kritisk ment af Mann, så har han dermed samtidig sagt, at ånden ikke realiseres uden for, men kun - om overhovedet - i samfundet.

Det var den erkendelse, Thomas Mann så bekræftet som amerikansk borger. Den politiske side af friheden, som han selv havde haft meget lidt tilovers for i *Betrachtungen*, er kommet til sin ret, men uden at tidligere holdninger fornægtes. Tilman Riemenschneider stilles op som en slags modpol til Luther: en mand, som var kunstner, for hvem kunsten var det højeste, som ikke søgte at gribe ind i verdens gang - men som ikke kunne tie til dens uretfærdigheder. Riemenschneider er tydeligvis en identifikationsfigur for Thomas Mann, en hvem netop respekten for det åndelige, for kunsten, tvinger til også en politisk stillingtagen. Også han var tysker, så tysk som nogen, men hovedstrømmen var en anden; den repræsenteredes af Luther, ”den musikalske teolog” (121).

Før citerede jeg to gange noget om Rom, den ene gang om katolicismen, den anden gang oldtidens romerske rige: Thomas Mann ser humaniteten bedre bevaret i disse omfattende dannelser end i den snævre nation. Han konstaterer en kernetysk splittelse mellem den nationale impuls og idealet om politisk frihed, som kræver videre horisonter. Allerede i *Von deutscher Republik* lancerede han tanken om, at det ville være en lykke, hvis Tyskland kunne indgå i et større fællesskab: ”Thi man tør forudse og -sige, at venskabelige forhandlinger som dem, der netop har fundet sted mellem Bayern og Riget, en skønne dag vil forløbe mellem de enkelte nationalstater og en europæisk overhøjhed.” (som anm. 1, s. 27) Det svarer ganske til betragtningerne om Paulus og Luther og deres tale om øvrigheden. For at Thomas Mann skal acceptere en autoritet, skal den være universel, og det er lige præcis, hvad tyskerne ikke er i al deres ”Inhibiertheit”.

Kun det folk, som er frit i sit indre og ansvarligt, med andre ord: som kan styre sig selv, fortjener den ydre frihed, hedder det nu i *Tyskland og tyskerne* (122). Men tyskerne har aldrig begrebet eller realiseret denne indre frihed. Derfor har de hele tiden pukket på den ydre.

Deres frihedsbegreb blev nationalistisk, de har hævdet en trodsig individualisme udadtil og praktiseret en undersåtholdning indadtil. Det er aldrig lykkedes tyskerne at forsone nation og frihed, fordi der aldrig har været en revolution (122), som kunne "forene nationsbegrebet med frihedsbegrebet." Når nazismen kan kalde sig en frihedsbevægelse, er det ikke kun en frækhed, det ligger også i forlængelse af en ulykkelig tysk tradition. Nationalismen var allerede forældet, da tyskerne ville udfolde den - altså fandt de på raceideen som erstatning.

Modsætningen var Thomas Mann ikke ene om at analysere sig frem til. Helt tilbage til Madame de Staël havde iagttagere af Tyskland peget på kløften mellem det fascinerende åndelige liv og manglen på politisk tæft. Adelen kan ikke læse en bog, og de lærde forstår sig ikke på politik, skrev hun i 1810. Der var også efter 1945 dem, som meget hurtigt konstruerede en lige linje fra Luther til Hitler. Mann var ikke så primitiv. Men når han så grundigt og veltalende kunne analysere udviklingen, hang det netop sammen med, at han kendte det hele fra sig selv, og vi andre kender det fra *Betrachtungen*. Hvad der dengang var tyskerens adelsmærke: At han ikke var politisk, det markerer nu hans underskud i forhold til den civiliserede verden. Dengang skrev Mann: "Forskellen mellem ånd og politik indbefatter den mellem kultur og civilisation, mellem sjæl og samfund, mellem frihed og stemmeret, mellem kunst og litteratur; og tyskhed, det er kultur, sjæl, frihed og kunst og *ikke* civilisation, samfund, stemmeret, litteratur." (som anm. 5 s. 23). Men lige inden har han skrevet, at han sætter lighedstegn mellem "politik" og "demokrati" og har fortsat: "Man *er* politiker, eller man er det ikke. Og er man det, så er man demokrat." (21) Det står han ved. Da han selv bliver politiker, bliver han også demokrat. Men mens afvisningen af politik dengang var et vidnesbyrd om humanitetens sejr over interessekampen, fortolkes det nu som noget, der baner vej for barbariets sejr over netop humaniteten. De tyske værdier løber Mann ikke fra; men nu skal de forsvares på andre måder end dengang. Mann har blik for det hele, derfor kan han se Luther både som den, der frigør - på ét plan -, og som den, der slavebinder - på et andet plan.

Tyskeren kan ikke opfatte politik som andet end hykleri, siger Mann, derfor forstår han kun at slå løs. For tyskeren, kunne man sige (helt sådan siger Mann det ikke), er krigen ikke politikens fortsættelse med andre midler, snarere omvendt: Selv i politik handler det for tyskeren kun om ven eller fjende, som jo Carl Schmitt så nydeligt stillede det op (i sin *Deutsche Ansprache* lader Thomas Mann også en bemærkning falde om "politisk romantik" - det var titlen på en af Carl Schmitts bøger). Et par generationer senere tog Günter Grass fat i denne tankegang, når han i politiske diskussioner kunne spørge sin "Gegenüber": De mener modstander - eller mener de virkelig fjende? og stedse anbefalede at betragte valg som en afgørelse mellem to praktiske løsninger og ikke som et spørgsmål om godt og ondt.

Thomas Manns betragtninger løber meget parallelt med dem, rigskansler Bethmann-Hollwegs sekretær Kurt Riezler anstillede ved krigsudbruddet i 1914: Tyskeren egner sig ikke til at regere verden, for tyskeren kan ikke alt det dér med diplomatisk rænkespil, han vil gå lige på med opslået ridderhjelme - blot at Thomas Mann nu har et skærpet blik for det i dybeste forstand utidssvarende i denne holdning. Mann er aldeles ikke blind for, at politik også kan være en beskidt forretning og siger direkte, at "der næppe nogen sinde har eksisteret en politiker, en statsmand, som opnåede noget stort og ikke bagefter måtte spørge sig selv, om han stadig væk kunne regnes til de ordentlige mennesker." (124 - den bemærkning er hentet direkte ud af *Betrachtungen!* (283)) Men den sande politik er den, der ikke *kun* er beskidt; som er styret af højere idealer, vel vidende, at disse aldrig kan komme rent til udtryk. Det ved de folkeslag, som forstår sig på politik: de mister aldrig helt "det højere, ideen, det menneskeheds(Boisen: humant 125)-anstændige og sædelige (Boisen:

moralske, 125) ” af syne. Jeg er ikke pacifist, sagde Thomas Mann allerede i *Von deutscher Republik*, hvor han betegnede pacifismen som ”en sjælelig vegetarisme” ...

Til slut bliver Thomas Mann nærmest teologisk, måske lidt lomme-teologisk, når han funderer over, om verden i virkeligheden har to skabere, Gud og en anden – hvor den anden sørger for, at alt det gode forvendes til ondt. For der er jo så meget godt i tyskerne! Se nu bare den tyske ”inderlighed”, som jo er ”ømhed, hjertets dybsindighed, uverdslig tankefuldhed [Versponnenheit, Boisen glimrende: romantisk fortabthed, 127], naturfromhed, den reneste alvor i tanke og samvittighed” (127) og så videre – ja, netop musikken, ikke mindst den tyske lied. Og Luthers reformation! den hører med. ”Men at djævelen havde en finger med i spillet, er åbenlyst” (127). – Og den tyske romantik, ”hvad er den andet end et udtryk for denne den skønneste tyske egenskab, den tyske inderlighed?” (128) – og så altså også noget dunkelt og kaotisk, musikens opstand mod litteraturen, mystikkens mod klarheden.

Men så er der alligevel ingen ende på den tyske romantiks kvaliteter, i poesi, i videnskab, ja, i livet – og ikke mindst i dens relation til sygdommen (130). Her er den gamle Thomas greifbar nahe, ham der ikke mente, at han ville blive gammel, skønt han rent teoretisk anså det for ønskværdigt. Ja, romantikken har givet Europa meget – men den nægtede at tage imod noget til gengæld, og det blev den tyske ulykke. Det samme var Bismarcks samling af Tyskland: ”blandingen af robust tidssvarende (Boisen: modernitet, 129), effektiv progressivitet og fortidsdrøm, den højteknificerede romanticisme.” (129) Nation ja – men intet demokrati.

Derfor kom der ikke meget mere fra Tyskland, da først det var blevet en stormagt. Det handlede alt sammen kun om magt, og magt uden ånd mandede ud i Hitler og hans nazisme, i ”hysterisk barbari, i en krampagtig rus af indbildskhed og forbrydelse,” (131) som måtte ende, som den gjorde. Og som god tysker øver Thomas Mann her selvkritik – thi også det er en egenskab, som tyskerne har udviklet til perfektion eller måske endda hinsides perfektionen.

Som Serenus Zeitblom beder Gud være hans vens og hans fædrelands sjæl nådig, således inddrager Thomas Mann til sidst den hele verden i sit håb om nåde – Tyskland behøver den, men det gør vi alle. Et håb er det til gengæld, at der af krigen kan komme en ny verdensorden, også en økonomisk! hvor tyskernes kvaliteter kan bringes positivt ind i stedet for trodsigt at stå imod. Præambelen til den vesttyske grundlov af 1949 tog håbet op med sin formulering om, at Tyskland ”som en ligeberettiget del af et forenet Europa vil tjene freden i verden.” – Mod slutningen af talen henviser Mann til Goethes ord om, at tyskerne i grunden burde spredes over hele verden ligesom jøderne, så ville de være til gavn for menneskeheden, men ikke som magtstat – og selv det synspunkt peger tilbage til *Betrachtungen*, hvor Mann skriver, at skønt han ønsker Tysklands sejr i krigen, kan han dog ”i sine mest stille stunder” mene, at ”det dannede, det vidende og problematiske folk er bestemt til at være europæisk ferment og *ikke* til herredømme.” (som anm, 5 s. 499)

Man kan om Thomas Mann sige lidt det samme, som Villy Sørensen sagde om Senecas tragedier: at de var ”humane i deres tendens, men brutale i deres inspiration”.⁷ Villy Sørensen er nok den danske forfatter, som mest manifest er inspireret af Thomas Mann, og faktisk sagde han noget lignende som det netop citerede om Thomas Mann, da han – altså Villy Sørensen – i 1974 fik Henrik-Steffens-prisen i Manns fødeby Lübeck: Kunsten fejler, når den ”forråder dobbeltheden og kun er provokation eller konstruktion, blodigt barbari eller blodløs

⁷ Villy Sørensen, *Seneca – humanisten ved Neros hof*, København (Gyldendal) 1976, s. 301.

intellektualisme, derimod ikke når den er begge dele og dermed ingen af delene, når den, med andre ord, er romantisk i sin oprindelse og humanistisk i sin tendens. Denne romantiske humanisme finder jeg både i Henrik Steffens' filosofi og i Thomas Manns digtning [...]”⁸ Manns skønlitterære forfatterskab samler det hele – mest koncentreret måske i snekapitlet i *Trolldomsbjerget*, konfrontationen af idyllen og barbariet, men også deres indbyrdes sammenhæng - medens hans taler rimeligt nok har mere tendens: De skulle jo gerne virke humaniserende selv, men altid med bevidsthed om, at de kun kan gøre det, hvis de også indrømmer de dunkle magter en eksistensberettigelse – eller måske simpelt hen eksistens, for disse magter spørger jo ikke om berettigelse eller adkomst, de er der.

Det er naturligtvis det, der ligger bag Manns formulering mod slutningen af foredraget: At der ikke er et godt og et ondt Tyskland, men ét Tyskland, hvis bedste egenskaber blev forventet til det sletteste. Og det, som lå bag titlen *Broder Hitler*. Men denne konklusion er ikke en, Thomas Mann trækker op af hatten til sidst. Den trækker et spor gennem hele foredraget, fordi den gør det gennem hele hans forfatterskab.

Thomas Manns begrebsdannelse er et studium for sig, og *Tyskland og tyskerne* et godt studieobjekt. Der er skrevet afhandlinger om alt vedrørende Mann og derfor sikkert også om det træk, jeg vil sige noget om, jeg kender dem blot ikke. Det er Thomas Manns bindestreger. Han elsker at føre disparate begreber sammen eller at nuancere det ene begreb med det andet ved hjælp af en bindestreg. Som for eksempel, når han skriver om den ”gammeldags-neurotiske undergrund” i sin barndoms Lübeck, om den ”humoristisk-makabre” gysen over for dødedansfrisen i Mariakirken, om det ”besynderligt-ærværdige” [wunderlich] bybillede, om at det tyske ”sjælebillede” altid har haft noget ”skurrilt-spøgelsesagtigt” og ”hyggeligt-uhyggeligt” ved sig, når han omtaler det tyske i renkultur hos Martin Luther, ”det separatistisk-antiromerske, anti-europæiske” eller definerer frihed som først og fremmest ”et moralsk-indrepolitisk begreb”. Den tyske romantik er for ham inderlighedens højdepunkt, ”længselsfuldt-drømmeagtigt, fantastisk-åndeagtigt og dybt-skurrilt”, og Goethe reagerede da også mod ”det barbarisk-völkische element” i den. Det ”livsnyttigt-onde” i det politiske liv og ”det menneskeheds-anstændige” kan optræde på samme side, så derfor kan Mann også hos Nietzsche hæfte sig ved det ”dødeligt-geniale”. For ikke at tale om formuleringerne i *Die Entstehung des Doktor Faustus* om Gerhart Hauptmann: ”bedeutsam-Nichtiges” og ”bedeutungsvoll-nichtssagend”!

Det er naturligtvis et retorisk trick, men det er meget mere end det. Det er forsøget på at blive mere præcis, end det enkelte begreb giver plads til, og at vise, at tingene sjældent kun har én årsag eller én indebyrd, men flere. Samme funktion har det, at Thomas Mann ofte i stedet for en bindestreg sætter et eller to ekstra klargørende adjektiver eller adverbier: som når han definerer (den rigtige) politik som ”skabende, formidlende og virkeliggørende ironi”. Der kan naturligtvis også komme to bindestregs-formationer lige efter hinanden, så er der i hvert fald både livrem og seler. Deres fælles funktion er at holde bukserne på plads, men deres måde at gøre det på er forskellig.

Da Mann, som jeg var inde på før, beskriver det politiske som formidleren ”mellem ånd og liv, idé og virkelighed, det ønskværdige og det nødvendige, samvittighed og handling, sædelighed (Boisen: moral, 124) og magt,” sker det helt uden illusioner. Der er megen ondskab i politik, vist så. Men mennesket tilhører nu engang ikke kun dyreverdenen – derfor er opgaven at humanisere det barbariske, uanset om bestræbelserne krones med held eller ej.

⁸ Villy Sørensen, *På egne veje. Erindring, kommentar, polemik*, København (Gyldendal) 2000, s. 114.

Nogle har kaldt det Thomas Manns tragiske humanisme. Måske skulle man hellere tage sin tilflugt til den betydning af ironi, som han giver ordet – og som i øvrigt også blev givet det af Goethe, som i forordet til *Farvelæren* skriver, at vi ”allerede med ethvert opmærksomt blik ud i verden teoretiserer. Men at gøre dette og sætte sig det for med bevidsthed, med selverkendelse, med frihed og, for at betjene os af et vovet ord, med ironi, en sådan smidighed er nødvendig, hvis den abstraktion, vi frygter, skal gøres uskadelig, og det erfaringsresultat, vi håber på, skal blive ret levende og nyttigt.” Kunstens, eller her måske kunstnerens, blik er det, der lige før hed det *formidlende*, det, der kort sagt gør, at det er til at holde ud at leve med logik og principper på den ene side og urolige drifter på den anden. Hele sidste afsnit af *Betrachtungen* hedder ”Ironi og radikalisme” – det er også her, Thomas Mann til sidst anerkender et slægtskab mellem kunst og politik: begge er formidlende. (563, 570). Man kan slet ikke begribe ironien ”omfattende nok, aldrig se den for etisk og for politisk.” (573).

Sikkert nok er viljen mere oprindelig end forestillingen; men menneskelivet handler ikke kun om at bekræfte tingenes tilstand, men også om at sætte noget op imod dem, ikke kun om at søge ned til rødderne, men også om at komme op i lyset. Allerede i *Betrachtungen* falder en bemærkning om ”denne vilje til praksis, til etik, til imperativet, til livet hinsides den dybeste erkendelse” (181). Thomas Mann ville have elsket den formulering, Villy Sørensen engang brugte om Schopenhauer: at det ikke er givet, at han *har* ret, blot fordi han så ofte *får* det.

Jeg mindede tidligt om, at Thomas Mann holdt sin tale på engelsk. Skal man følge den anmærkning, som altid står i tyske politikermanuskripter, der udleveres til journalister: ”Es gilt das gesprochene Wort”, burde man altså have talt om den engelske version og ikke om den tyske (og slet ikke citere den i oversættelse til dansk). Jeg har fundet den engelske på catalog.hathitrust.org, så mere filologi er der ikke i det i denne omgang. Mann nævner, at Erika naturligvis har været over oversættelsen, men om hun også har lavet den, eller den stammer fra Agnes E. Meyer, ved jeg ikke på stående fod).

Der er ikke de store forskelle – og dog et par, som fortæller, at 1:1-oversættelser ikke eksisterer. Det negative fortegn for den kristelige kunst er blevet til et ”prefix”, og skønt Thomas Mann henter sit udtryk fra musikken, ville ”key” nok virke sært. ”gesanghaft-volksbeglückend” er blevet til et simpelt ”happy-making”, sikkert for at undgå at skulle ud i forklaringer af det tyske (og danske) begreb ”folk”; ”völkisch” er til gengæld blevet til ”racial”, men skulle vel hellere have været ”racist”?, og ”Unberufenheit” – at tyskerne ikke er kaldet til at være verdensherskere - er blevet til ”lack of qualification”, hvad der tager skæbneskyggen over det tyske ord væk. Endelig kan man hæfte sig ved, at Manns ”Altertümlichkeit der Seele” er blevet til ”antiquarianism”, og her er jeg heller ikke sikker på, at det engelske ord har samme konnotation som det tyske. Men sådan er det nu engang – sprogene er ikke ens, deres kulturelle ballast heller ikke. Det har nok været værre for publikum at skulle høre ikke kun om Barbarossa, men også om ”such types as Jahn and Massmann” uden nærmere forklaring. Ikke desto mindre kunne Thomas Mann den 29. maj 1945 notere i dagbogen: ”Ovenud lykkeligt forløb af foredraget efter Archies smukke indføring” – Archie er venen Archibald MacLeish, som indtil kort tid forinden havde været direktør for Library of Congress.

I sit brev til Agnes E. Meyer af 31. oktober 1944 forudså Thomas Mann, at han med sin tale ville rage uklar med tyskerne. Af samme grund tvivlede han på, at den burde udbredes hos dem. Allerede få dage efter, at han havde holdt den, noterede han i dagbogen: ”Telefon med Evans [Luther Harris E., bibliotekar ved Library of Congress] om det tvivlsomme i dets egnethed [Verwendbarkeit] i Tyskland.” Således den 1. juni. Den 11. august skriver Mann i sin

dagbog: "Military authorities in Germany beder om "Deutschland und die Deutschen" til den derværende presse. At afslå." Og senere samme måned (22. august): "Den unge Speyer [Gerard W. S. arbejdede for den am. militærregering i Tyskland] plager igen vedrørende den tyske version af "Germany" til pressen dér." – Så trykkes foredraget/talen i Neue Rundschau oktobernummer 1945, som Thomas Mann får i hænde den 11. december – og den 1. april 1946 kan han så notere: "Protestantiske protester mod det, jeg har sagt om Luther." I *Die Entstehung des Doktor Faustus* skriver han resigneret, at talen var "en fortolkning af den tyske tragedie, som, når den udkom i den gamle hjemstavn, skulle vinde selv mange fremmedgjorte hjerter tilbage for mig," (som anm. 4 s. 100), men sådan var det ikke gået, og han nævner særlig Hans von Hentigs og Alfred Döblins reaktioner som nedslående – de var ganske vist som han selv i eksil.

Sådan var det helt igennem. Thomas Mann stolede ikke meget på sine tyskere, og de var for manges vedkommende fornærmede på ham, fordi han havde holdt på den rigtige hest. Jeg skal ikke gå i detaljer med den kendte kontrovers, der opstod oven på Walter von Molos åbne brev til Mann om at komme tilbage til Tyskland "som en god læge" og Manns nok noget uoverlagte reaktion på det: at alle bøger, der var udkommet i Tyskland i Hitlertiden, burde sendes i papirmøllen – det kunne også være gået ud over første bind af *Josef*-romanen, som udkom i september 1933, i Tyskland. Men modtagelsen af *Doktor Faustus* var også særdeles blandet og ikke egnet til at gøre Mann venligere stemt. Jeg har i anden sammenhæng jævnført denne modtagelse med anmeldelserne af Günter Grass' roman *En længere historie* i 1995: Som sidstnævnte blev læst alene som et polemisk indlæg mod den tyske genforening, blev *Faustus* af nogle læst alene som et angreb på Tyskland. Og som man foreholdt Grass, at han jo ikke havde boet i DDR (men sjovt nok fik sine mest begejstrede læsere dér), således foreholdt man Thomas Mann, at han jo ikke havde delt vilkår med tyskerne under Anden Verdenskrig (til gengæld fik Mann begejstrede læsere i de lande, hvis vilkår tyskerne dengang havde bestemt).

Da jeg begyndte i det selvbiografiske, vil jeg også slutte her. Jeg har læst Thomas Mann fra om ikke barns-, så i hvert fald ynglingebeben. I skolen læste vi til forskel fra de fleste andre ikke om "Tonys erste Ehe" fra *Buddenbrooks*, hos os var det *Tonio Kröger*. Privat læste jeg i 3.g i alle pauserne i *Der Zauberberg*, 3.g'erne havde nemlig lov til at blive oppe i frikvartererne, og jeg kunne blære mig med min étbindsudgave indkøbt på et feriekursus i Tübingen i august 1961 (hvor jeg også erhvervede den lille i anm. 1 omtalte bog med essays). Senere lå jeg på divanen derhjemme og læste *Doktor Faustus*, dog på dansk; det kan jeg ikke mere, jeg falder straks i søvn, uanset om det er Thomas Mann eller noget andet. *Josef og hans brødre* kom jeg faktisk ret sent til, til gengæld med desto større betagelse, som jeg måske ikke havde følt i min mere utålmodige ungdom, hvor *Den Udvalgte* derimod gjorde et uudsletteligt indtryk, også fordi jeg lige havde lært middelhøjtysk.

I min universitetstid underviste jeg meget lidt i Thomas Mann. På det institut, hvor jeg var ansat, virkede også en af de virkelige Mann-kendere, Børge Kristiansen, og skønt vi dengang var flere ansatte, end der er nu, kunne jeg ikke se et formål i, at to lærere skulle specialisere sig i det samme emne. Desto gladere har jeg været for lejlighedsvis opfordringer til at skrive for- eller efterord, bedømme specialer eller ph.d.-afhandlinger og for invitationer til at optræde på kurser eller med foredrag uden for universitetet. Derfor har jeg også glædet mig meget over invitationen til i aften og siger mange tak! også for jeres tålmodighed.

3.2.2019 (11.2.2019)/PØ